

Knapp Éva: Martin von Cochem Magyarországon: Harmadik rész: Baumgarten. Pótlások és kiegészítések a második részhez

Régi magyarországi vallásos nyomtatványok, Zebegény: Borda Antikvárium, 2019, 187 l.

Knapp Éva újabb Martin von Cochem-könyve – az előző két kötethez hasonlóan – a Borda Antikvárium kiadványaként jelent meg, s nagy műgonddal készült: jó minőségű papírra, kiváló képanyaggal, klasszicizáló betűtípusokkal és figyelemre méltó tudományos jegyzetapparátussal. A főszöveg mellé és alá került terjedelmes jegyzetek elősegítik a szöveg jobb átláthatóságát, adatgazdagságuk számos interpretációs lehetőséget kínál fel az olvasó számára. A kötet három jól elkülönülő részből áll. Az első rész a második kötet anyagát, Sigray Erzsébet Róza *Jó illatú Rózsáskertje* bibliográfiáját bővíti és árnyalja további adatokkal (összesen hat tétellel). A következő két nagy egység tanulmányokra és bibliográfiára tagolódik: a második rész a *Baumgarten* imádságoskönyv-család kapcsolatrendszerét és szövegváltozatait mutatja be, a harmadik rész pedig VI. Pius pápa imádságoskönyvének kiadásait tekinti át, nagy hangsúlyt helyezve az eszmetörténeti háttérre.

A *Baumgarten* a sorozat Martin von Cochem magyarországi hatását feltáró, 2016-ban kiadott második és 2014-ben kiadott első részével alkot egy egészet, amit a szerző bevezetője is kifejez, hiszen kijelöli az imádságoskönyv helyét az életműben, amely „bővelkedik eltérő műfajú áhítatirodalmi munkákban” (15), különösen az imádságoskönyvekben. E kiterjedt életművet a német irodalomtörténet nem vizsgálta kellő alapos-sággal, és a magyarországi befogadás-történet kutatásában is hiányok mutatkoznak, csak néhány tanulmány született e témakörben. Knapp Éva példamutató módon feldolgozta Martin von Cochem első nagy sikerű imádságoskönyvét, a *Preces Gertrudiana*-t, majd megvizsgálta a német nyelven kiadott *Gertrudench* recepcióját

Sigray Erzsébet Róza *Jó illatú Rózsáskertjének* forrásait keresve, mindkettő magyarországi kiadástörténetének hihetetlenül alapos bibliográfiáját is közölve. Első eredményeit tanulmány formában már 2013-ban közreadta: „»Ex mellifluis verbis«: Martin von Cochem (Linus, 1634–1712) imádságoskönyve magyarul (1681)”, *Studia Litteraria* 52, 3–4. sz. (2013): 341–362.

A sorozat harmadik kötete a *Baumgarten*-nek nevezett imádságoskönyvek kiadástörténetét dolgozza fel, amelyek kiadása – a nagy sikerű *Gertrudench*-hoz hasonlóan – a 20. század elejéig folyamatos volt. A 17. századi kapucinus szerzetes, Martin Linus, ismertebb néven Martin von Cochem a *Gertrudench*-kiadások népszerűségét használta ki, amikor a *Baumgarten* imádságoskönyvet beemelte ezen kiadások körébe. Maga a *Baumgarten* kifejezés egy középkor végi, nagyrészt világi használatra szánt imádságoskönyv-típusra utalt. Hasonló címmel több kiadvány is megjelent a 17. század folyamán, például Johann Gassner *Gaistlicher Gartenje* (Augsburg, 1620) és Günther Heiler *Geistlicher Gartenje* (Frankfurt, 1668). Ahogy a szerző megállapítja, Pater Martin legnépszerűbb műveinek nem volt kiválasztott célközönsége, azonban nagy figyelmet fordított kora szükségleteire, ennek megfelelően készített rövidebb terjedelmű műveket, s egy-egy kiválasztott társadalmi csoport számára imakönyveket is. Művei műfaji újításokat tartalmaztak, hiszen nemcsak az imádságok egynemű szövegei találhatók meg könyveiben, hanem az *Andacht*, *Gebet*, *Litaneien*, *Psalmen* mellett a *Grüsslin*, *Verehrung*, *Anrufung*, *Aufopferung*, *Begier* és más műfajok is.

A *Baumgarten* Pater Martin második sok kiadást megért imádságoskönyve volt, amelyet

először 1675-ben adtak ki Mainzban. Konradin Roth 1980-ban és 1984-ben elkészítette a *Baumgarten*-kiadások bibliográfiáját az eltérő tartalmú kötetek figyelembevételével. Roth bibliográfiájának 1675–1712 között megjelent negyven tételeből kitűnik, hogy az imádságoskönyv kiadásában a frankfurti Bencard kiadó volt a legaktívabb, harmincnolc kiadásból (nem véve számításba a két cseh nyelvű brnói kiadást) húszat nyomtatva ki. E kiadások felhívják a figyelmet arra, hogy „a címek, valamint a mögöttes tartalmak tudatos alakítása és átalakulása a kiadási engedélyek gazdaságos »továbbhasznosításával« együtt” (28) már ezekben elkezdődött, vagyis már Martin von Cochem életében folyt imádságoskönyvének „megtöbbszörözése”. Pater Martin kötetváltozatait a címekben szereplő *Baumgarten* kifejezésen és az azonos ikonográfiájú címlapokon kívül nem kapcsolja össze semmi, minden egyes imádságoskönyv-változatnak megvan a maga jellegzetessége mind tartalmára, mind szerkezetére nézve. Őt, egymástól jól elkülöníthető, autorizált *Baumgarten*-változatot lehet megkülönböztetni, amelyek tartalmilag két alaptípusra szűkíthetők, mégpedig a *Gertrudenburg*hoz való kapcsolatuk alapján. Az első csoportba a *Gertrudenburg*-változatok tartoznak, a másodikba a *Geistliches Baumgärtlein*, a *Der Große Baumgarten* és változatai, a *Mittlerer Baumgarten*.

A *Magyarországi kiadástörténet* című részben Knapp Éva bepillantást enged a kutatás nehézségeibe, hiszen kifejezésre juttatja, hogy csak „korlátozott érvénnyel beszélhetünk” (36) magyarországi kiadástörténetről. Ennek a legfőbb oka, hogy a Pater Martin által tudatosan kialakított szövegvariánsokból hiányzik a stabilitás, és tőle függetlenül is nagyszámú imádságoskönyv jelent meg hasonló címmel. Knapp Éva összegyűjtötte a Magyarország területén működő nyomdákban kiadott *Baumgartene*-ket, és összevetette őket Pater Martin autorizált imádságoskönyveivel. A százhusz tételes ma-

gyarországi bibliográfiát három nagy csoportba osztotta: a Pater Martin-féle *Baumgarten* kiadásaira, az attól idegen tartalommal rendelkező kiadásokra, illetve olyan ismeretlen szövegű edíciókra, amelyek csak a szakirodalomból és bibliográfiákból ismertek, autopszián alapuló vizsgálatuk lehetetlen volt. Ennek a csoportosításnak köszönhetően negyvennyolcra szűkült a csakugyan Pater Martin szövegére visszamenő kiadások száma, amelyek 1714–1914 között jelentek meg német és cseh nyelven, valamint a csehhez közeli szlovák nyelvjárásban. A tartalmukat tekintve az első magyarországi kiadvány a „Nagy”-*Baumgarten* rövidített példánya, ami megelőzi a „Nagy”-, a „Közép”- és a „Kis”-*Baumgarten*-variánsokat. A magyarországi kiadványokra jellemző, hogy az imádságoskönyvek keretszövegei közül a szerzői előszavak és a nyomtatási engedélyek hiányoznak. A kiadások nyelvi aránya rendkívül érdekes képet tár elénk: hét kiadvány német nyelvű, negyvenegy pedig cseh vagy szlovák nyelvű. A szerző arra figyelmeztet, hogy ezekből az adatokból nem lehet érvényes következtetést levonni, hiszen a szövegükben ismeretlen kiadások változtathatnak az arányokon. A nyelvi megoszlást vizsgálva a magyar nyelvű fordítások hiánya a legszembevetőbb.

Kellő óvatossággal mégis kijelenthető, hogy az 1714-es első kiadást követően 1914-ig számos olyan kiadás látott napvilágot, amely sem szerkezetileg, sem tartalmilag nem változott. Két-száz éven keresztül komoly igény mutatkozott a befogadók részéről, annak ellenére, hogy az olvasóközönség nagy változáson ment keresztül. Két évszázadnyi használat számos nemzedéket feltételez, sőt sok esetben apáról fiúra való átöröklődést és kulturális beágyazottságot is. Nem szabad elfeledkeznünk a nyelvi eloszlásról sem. A jelenleg hozzáférhető kiadványok arányaiból a szláv közösségek nagy érdeklődését és a lelki élet iránti igényét feltételezhetjük, amit több tényező is erősíthetett. A szlávajkú

hívek lelki gondozására képes katolikus pap-ság ugyanazon intézmények növendéke volt, mint a Habsburg Birodalom németajkú katolikus papsága, így bizonyára legkésőbb teológiai képzésük idején találkozniuk kellett a Cochem-féle imádságoskönyv-család valamelyik darab-jával. Másrészt a 18. század folyamán a Magyar Királyság szlovák anyanyelvű lakossága egyre inkább nemzeti öntudatra ébredt, ami ebben az időszakban a szlovák közösségen belül megélt lelki életre és a belső kohézió erősítésére összpontosult, s ez az imádságoskönyvek irán-ti megnövekedett igényt eredményezte. A szlo-vák közösségekben a *Baumgarten* imádságos-könyv-családon kívül egyetlen olyan, több ge-neráción keresztül hagyományozódó, a szlovák és a cseh kultúrának is részét képező gyűjte-mény volt meghatározó, amely a 19. és a 20. szá-zadban is használatban volt, ez azonban a lu-theránusokhoz kötődött: Jiří Třanovský *Cithara sanctorum* című énekeskönyve.

A kötet harmadik egysége VI. Pius pá-pa imádságoskönyvét tárgyalja. A kiadvány-együttes ezzel a címmel 1782-től ismert. For-rásának egy olasz nyelvű munkát tekintet-tek, amelynek számos német, francia, magyar, szlovák és latin fordítása van. A kiadványok a katolikus hit alapimádságainak értelmező ma-gyarázatait, a hét litánia szövegét, a szentmí-se alatt mondott imádságokat és Szent Péter tetteiről írott „verseket”, valamint VI. Pius pá-pa búcsúengedélyét tartalmazzák, amelyek-hez a későbbi kiadásokban áhítati szövegeket kapcsolnak. A könyvtípus nem kötődik konk-rét egyházi évhez, szemben a vele egy időben megjelentetett hasonló témájú kiadványokkal. Knapp Éva a kutatás első lépéseként elkülönít-te a Magyarország határain kívül és belül megjelentetett kiadásokat, elkészítve biblio-grafiájukat. Az adatok értelmezéséből is jelent már meg előzetes közleménye: „VI. Pius pápa imádságos könyve – magyarul és Magyaror-szágon”, in *Nunquam autores, semper interpretes:*

A magyarországi fordításirodalom a 18. század-ban, szerk. LENGYEL Réka, 146–189 (Budapest: MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2016).

Már a bevezető részben megfogalmazza a szerző az imádságoskönyvvel kapcsolatos nyitott kérdéseket, amelyek megnehezítették e kiadványsorozat feldolgozását, ilyenek pél-dául VI. Pius pápa szerzősége, az olasz nyelvű forrás elérhetetlensége vagy a német fordít-ó, Simeon Schmitz munkássága. A *VI. Pius pá-pa imádságoskönyve* címmel megjelent 1782-es első német nyelvű, augsburgi kiadásnak nem volt jelentősebb fogadtatása. Az egy évvel kés-sőbb már legalább hét edícióban kinyomtatott könyvnek ugyanakkor jelentős visszhangja lett a II. József egyházpolitikájának követke-ztében dinamikusán megváltozott erőterben. Knapp Éva nem talált egykorú magyar nyelvű ismertetéseket, amit azzal magyaráz, hogy Magyarországon intenzíven működött a cen-zúra, és az imádságoskönyv tartalmával azo-nos véleményt fogalmazott meg a pápahű és jozefinizmus-ellenes püspöki kar.

Valószínűleg nem VI. Pius pápa volt a munka szerzője, annak ellenére, hogy nem til-takozott a neve alatt megjelentetett imádsá-goskönyv ellen. A német kiadványokban for-dítóként megjelölt Simeon Schmitz minorita szerzetes sem ellenkezett e megjelölés ellen, azonban a *Die allerbesten Gebether...* állítóla-gos fordításán kívül írói munkásságáról nin-csenek adatok. Knapp Éva egy jelenleg elérhe-tetlen, 1783. évi, Köln–Aachen impresszumú kiadás 1793. évi címléírása végén zárójelben a „W. Hausen” szerzői megjelölést találta, s en-nek nyomán sikerült rálelnie az imádságos-könyv valódi szerzőjére, aki nem más, mint Wilhelm Hausen, bajor jezsuita szerzetes. A kutatások kimutatták, hogy a könyv anya-ga, eltérő címmel, de azonos tartalommal, már jóval azelőtt kiadásra került, mint hogy a pá-pának tulajdonították volna. A szerző halálát követően „aktualizálták” VI. Pius pápa neve

alatt, és ekkor újabb részekkel bővült a kiadvány-együttes. Ezen eredmények alapján elmondható, hogy a kiadvány nem olasz eredetű, hanem a délnémet kegyességi irodalom reprezentatív darabja.

A szerző összegyűjtötte a Magyarországon kívül 1782–1856 között, Magyarország területén, illetve magyar nyelven pedig 1784–1831 között megjelentetett kiadványokat. A megjelölt időszakban tizenhét magyar vonatkozású kiadványt regisztrált. A magyarországi használatbavétel gyorsnak mondható a kiadvány németországi kialakításának időpontjához képest, amit Knapp Éva a felvilágosult eszmék gyors térnyerésére adott konzervatív katolikus válaszként tart értelmezhetőnek. A Magyarország területén, illetve magyar nyelven kiadott tizenhét kiadvány nyelvi eloszlása: kilenc német, négy magyar, két szlovák és két latin. A magyar és a szlovák nyelvű fordítások a német példányokból készültek, közvetlen kapcsolat nincs közöttük. A szerzőnek sikerült megállapítania, hogy rendhagyó módon nem németből fordították a munkát latinra, hanem a latin változatot a piarista Mlinkay Alajos készítette valószínűleg szlovákból.

Egy kiadvány-együttes története rendkívül körülhatárolt, szűk témának tűnik első pillantásra, a könyv lapjait olvasva azonban szerteágazó esztörténeti összefüggések kerülnek az olvasó elé. Általánosan ismert II. József uralkodásának élesen megosztó volta birodalomszerte. Az uralkodó eszméire és reformjaira a konzervatív katolikus klérus passzív ellenállással felelt. *VI. Pius pápa imádságoskönyvének* magyarországi kiadástörténete sok mindent elárul a császár időszakáról és a Helytartótanács intézkedéseiről, amely megtűrt munkaként tartotta számon az imádságoskönyvet. A kiadvány-együttes pusztá megjelentetése is ellenállásnak számított a fennálló rendszerrel szemben, ezért II. József uralkodása során volt a legintenzívebb a kiadása. A sok-

nemzetiségű országban németek, magyarok és szlovákok számára egyaránt kiadták a könyvet, ami általánosan jelenlévő elégedetlenségre és érdeklődésre utal. Azonban a II. József uralkodásáról kialakított képet árnyalni szükséges. A szlovák kiadások kivétel nélkül Nagyszombatban jelentek meg, amely a szlovák katolikusok legfőbb központja volt a 18. században. Az evangélikus szlovákok viszont II. József vallási és nemzetiségi politikájától remélték helyzetük jobbra fordulását. Körükben tisztelet övezte az uralkodót. Ezt mutatja Ladislaus Bartholomaeides lutheránus lelkész II. József halálának évében, 1790-ben Besztercebányán kiadott, *Rozmlauvánj Jozeffa II. s Mategem I. Korvinus* című műve, amely az úgynevezett „túlvilági beszélgetések” műfaját használta fel, hogy II. József népszerűtlen intézkedéseire magyarázatot adjon.

Knapp Éva könyve hiánypótló munka, mivel vizsgálata unikális módon tekinti át a Cochem-féle imádságoskönyv-család és *VI. Pius pápa imádságoskönyvének* magyarországi kiadásait, és hihetetlenül alapos bibliográfiájukat teszi elérhetővé az olvasóközönség számára. A magyar irodalomtörténet eddig nem kutatott területén messzire vezető esztörténeti összefüggésekre hívja fel a figyelmet a többnyelvű Magyar Királyságban, ahol több generáción keresztül használták az imádságoskönyveket, és ezáltal azok a nemzeti közösségek kultúrájának fontos útjelzőjévé váltak. Mindkét imádságoskönyvet nagy számban használta a szlovák-tudatú lakosság, akik a 18. században egyre inkább nemzeti öntudatra ébredtek, ami ebben az időszakban még elsődlegesen a közösségen belüli kohézió megerősítésére szolgált, és a lelki élet iránti megnövekedett igényt serkentette. Mindkettőt többek között a Pater Martin-féle imádságoskönyv-család és *VI. Pius pápa imádságoskönyvének* használata tette lehetővé.

Papp Ingrid

V. László Zsófia: Példás asszonyok: Női szerepek változása a protestáns halotti beszédek tükrében (1711–1825)

Budapest: Ráció Kiadó, 2020, 392 l.

V. László Zsófia könyve 2020-ban jelent meg a Ráció Kiadó Ligatura sorozatában. A kötet alapját a szerző nyolc évvel korábban megjelent doktori értekezése jelenti, amelyhez képest csak apró változások történtek. A könyv-változat szerkezetileg, tartalmilag és stilisztikailag is követi a disszertációt, a módosítások leginkább kiegészítések, bővítések, valamint a könyvformátumhoz igazodó alakítások formájában érhetők tetten. Ilyen például a figyelemfelkeltő, piaci szempontokat érvényesítő cím, amelyet alcímként követ a doktori dolgozat eredeti címe. Ez a változtatás jelzi, hogy a szerző a szűkebb szakmai közegen kívüli közönség figyelmét is igyekszik felkelteni, miközben a megalapozott kutatás és a precíz elemzések tudományosan jelentős, jól használható munkává teszik a kiadványt.

A kötet kifejezetten olvasmányos, struktúrája logikus és átlátható, így egy laikus olvasó számára is jól követhető. A nők 18. századi és kora 19. századi helyzetének, szereplehetőségeinek és ezek változásainak megismerése a mai ember számára is izgalmas és tanulságos lehet, ettől nem függetlenül pedig egyre népszerűbb kutatási irányt jelent. A bevezetőben a szerző a nő történetet jelöli ki munkája egyik kontextusaként, ám ennek az iránynak a bemutatására, eredményeinek ismertetésére csak röviden kerül sor. A női feladatok, szerepkörök és műveltség feltárásához az 1711 és 1825 között nyomtatásban megjelent halotti beszédek jelentik a vizsgált forráscsoportot, így a könyv eredményei e szövegtípus történetéhez is nagyban hozzájárulnak. A kötet ezzel részben a magyar halotti beszédek 1980-as években megkezdett szisztematikus kutatásának, szűkebben pedig a Kecskeméti Gábor ve-

zette munka folytatásának tekinthető, ez jelöli ki a korszakhatárt is. Kecskeméti Gábor, Szekler Enikő és Papp Ingrid tanulmányai – amelyek egyértelműen jelen kötet viszonyítási pontjai – 1711-ig vizsgálják a korpuszt, V. László Zsófia tehát ezt tekinti kezdőpontnak. Szempontrendszere szűkebb, hiszen csak a magyar nyelvű, nyomtatásban megjelent, nők fölött mondott halotti beszédeket vette számba és rendszerezte. Az említett két nagy kontextus határozza meg a kötet felépítését. Az első rész a halotti beszédeket tekintti át kutatás- és műfaj történeti, strukturális, teológiai, használati stb. szempontból, a második pedig a nők kérdéssel kapcsolatos korabeli álláspontokat és ezek más szövegtípusokban (életvezetési tanácsadók) való megjelenését veszi sorra. A szerző kutatásai tehát a halotti beszédekre irányuló, valamint a nő történeti vizsgálatok felől is igen jelentősek és előremutatók. E két szempont igazán a kötet harmadik egységében, a Daniel Polixénát bemutató esettanulmányban ér össze, itt mutatkozik meg a vizsgálati módszer eredményessége. A munkát a függelékben található, jelentős tudományos értéket képviselő táblázatos összefoglalók, valamint bibliográfia és névmutató zárja.

A könyv szerkezeti felépítését, valamint a kutatás tárgyát, főbb szempontjait, elméleti keretét és célkitűzéseit a bevezetés világosan kijelöli. A parentációkra vonatkozó alapos kutatástörténeti áttekintést követően a választott forráscsoport indoklásaként olvasható, hogy a halotti beszédek a kor általános értékrendjét rögzítik, miközben az egyéni életutak ismeretetésével a rendkívüli, átlagtól eltérő teljesítményeket is megmutatják. A vizsgált korpusz jelentős része az erdélyi református nemesség-

re és értelmiségre vonatkozik, így a szövegek alapján tehető megállapítások elsősorban rájuk érvényesek. Ez egyrészt abból adódik, hogy a műfaj Erdélyben még a 19. század elején is rendkívül népszerű volt, tehát nagyobb számban jelentek meg halotti beszédek ezen a területen, ezzel összefüggésben pedig a vizsgált anyag jelentős része itt található. A budapesti intézmények (Országos Széchényi Könyvtár, Evangélikus Országos Könyvtár) mellett a kolozsvári és marosvásárhelyi gyűjtemények jelentették a kutatás helyszínét. A táblázatos összesítésekben szereplő római katolikus, evangélikus és unitárius parentációk így nem válnak az elemzések szerves részévé, inkább viszonyítási pontként, alkalmi összevetésként jelennek meg. A vizsgált időszak végét a reformkor kezdete jelöli ki, amikor megjelent az első sajtóvita a nők helyzetéről a *Tudományos Gyűjteményben*, jelezve, hogy magyar nyelven a nőkérdés elsődleges fórumát már nem a halotti beszédek jelentik.

A kötet első nagy egysége a halotti beszédekkel foglalkozik. A hazai és nemzetközi kutatás részletes áttekintése során a komolyabb gyűjtések és adatbázisok feltüntetése mellett jelzi például az erkölcsi tükrökhöz vagy az önéletríásokhoz fűződő kapcsolatot. Kiemelt szerepet kap a német szakirodalom – amit a gyakran német mintára készült magyar parentációk indokolnak –, emellett pedig rövid kitekintésként, egyfajta egzotikumként jelennek meg az amerikai puritán halotti beszédekre vonatkozó kutatási eredmények, amelyek a vizsgált korpusznak valóban nem a leginkább releváns kontextusát jelentik, ám a komparatív szemléletű elemzések számára izgalmas távlatokat nyitnak meg. A műfaj szertartásban betöltött helyét és szerepét a zsinati határozatok szabályozták, a beszédek száma és sorrendje pedig az elhunyt rangjától és nemétől is függött, a nők esetében a protestáns temetés összességében visszafogottabb volt, a

parentációk pedig magyar nyelven hangzottak el. A férfiak búcsúztatásához képest tehát még inkább érvényesült a mértékletesség alapelve, igazodva ezzel a társadalmi elvárásokhoz is, amelyek a nőktől visszafogottabb életmódot vártak el, mint a férfiaktól.

A beszédek alapvetően három tartalmi egységből álltak, amelyeknek jól elkülöníthető szerepük volt a szertartásban. A tanítás, az alkalmaztatás és a búcsúztatás közül az utóbbi adott lehetőséget a nőknek is a megnyilvánulásra. Ez a rész önállóan, gyászvers vagy recitálás formájában is megjelenhetett. A könyv egy későbbi fejezetéből kiderül, hogy Wesselényi Polixéna például 15 évesen emlékverset írt apja temetésére, amely a személyesebb búcsú lehetősége mellett a műveltség megmutatására is szolgált. Összességében nem tekinthető általánosnak a nők jelenléte a gyászvers műfajában, a 18. századi, nyomtatásban megjelent búcsúztatók szerzői között csupán három női név (Wesselényi Polixéna, Borosnyai Nagy Ágnes, Halász Borbála) található. A lehetőséget viszont az teremtetette meg, hogy e szöveg-típus rokonságot mutat a női siratókkal, valamint a pietizmus személyes imádságaival, így helyet kapott a nők számára elérhető szűk irodalmi nyilvánosságban.

A temetésen búcsúztató egyházi és világi személyek szinte minden esetben közvetlen kapcsolatban álltak az elhunyttal, vagy legalább annak családjával, így megszólalásuk is hitelesebb, személyesebb lehetett. A 18. századtól kezdve ezen némileg módosított az egyre erősebb kollégiumi hatás: a diákok iskolai feladatként írtak gyászverset a professzorok, lelkesek, patrónusok, illetve az ő családtagjaik temetésére. A jól sikerült darabok pedig a halotti beszéddel együtt megjelentek nyomtatásban. A parentációk szerzőinek fontos forrást jelenthettek az elhunyt feljegyzései vagy önéletríása, erre említi a könyv példaként Bethlen Katát. (Bethlen Kata visszatérő példa, ám

alakja több szempontból is inkább a kivételt jelenti, semmint a tipikusát.) A 18. századból azonban nem sok hozzá hasonló (alkotó)nőt ismerünk, és a szintén jelentős – bár kéziratban maradt – életművel rendelkező Wesselényi Kától nyomtatásban megjelent halotti beszédet V. László Zsófia táblázata nem rögzít. A könyvnek egyértelműen nem ez a célja, ám talán érdeemes lett volna kitérnie e hiányra, illetve számba venni a lehetséges magyarázatokat.

A második rész a nőkérdést járja körül, ennek elméleti és gyakorlati megjelenését. A bevezetőben kijelölt mentalitástörténeti szempont itt érvényesül leginkább, kiegészülve a pedagógiatörténet eredményeivel. Áttekintést kapunk a kora újkor nőnevelési munkáiról, a női tanítórendekről, valamint a lányneveléssel kapcsolatos elképzelésekről is. V. László bemutatja a főbb európai és magyar tendenciákat – amelyek között jelentős átfedések figyelhetők meg, hiszen a területi sajátosságoknál jelentősebbek a felekezeti jellemzők –, illetve a különböző szabályozásokat és tananyagokat. A halotti beszédek mellett az életvezetési tanácsadókönyvek jelentik a forrást a nőkérdés vizsgálatához. A magyar nyelvű korpusz a 18. század második felében jelent meg külföldi munkák fordításaként, jelentősebb változtatás nélkül. A könnyű adaptálhatóság rámutat arra, hogy Európát tekintve nagyjából egységes nőképpel számolhatunk – ez a kötet egyik fontos megállapítása. Az életvezetési tanácsadók műfaji áttekintését a belőlük kirajzolódó szerepkörök részletes bemutatása követi, nevezetesen a feleség, az anya, a hívő nő, a háziasszony és a társasági ember alakja. A parentációkkal való összevetésből derül ki, hogy ez utóbbi kategória a halotti beszédekben nem vált meghatározóvá, hiszen az üdvösség szempontjából nem volt kiemelt jelentősége.

A nő történeti kutatások jelentős része egyetlen személyre vagy egy család nőtagjaira koncentrál, esetleg valamely tevékenysé-

güket emeli ki pl. (napló)írónők, fordítók, bábák. E vizsgálatok változatos forrásokat használnak, amelyeket a nők saját szövegei és fordításai mellett jellemzően a levelezések, dedikációk és hivatalos iratok egészítenek ki. Egyetlen műfaj vagy szövegtípus nő történeti szempontú szisztematikus áttekintésére ritkábban került sor, ám S. Sárdi Margit vagy Pesti Brigitta munkái remek példát jelentenek erre. V. László kutatásai tehát ez utóbbi irányba illeszkednek. A vizsgált időszakból összesen 100, nőkről szóló halotti beszédet gyűjtött össze, ezeket a mellékletekben található táblázat összesíti. A társadalmi-demográfiai áttekintésből kiderül, hogy a gyerekek, illetve az idősen (65 év felett) elhunyt nők alulreprezentáltak a műfajban, ami szinte szükségszerűen következik az élethelyzetükből. Míg a gyerekekről gyakran nem készült parentáció, vagy nem önálló beszédként jelent meg, addig utóbbi esetben a búcsúztatók csekély számát az magyarázhatja, hogy kevesen éltek meg ezt a kort. A halotti beszédekből kirajzolódik, hogy a református főnemesi lányok esetében a házasság átlagéletkora 16–18 évre tehető, ám ez társadalmi rétegtől, területtől és felekezettől függően eltért. A vizsgált korpusz alapján a 30 éves koruk előtt megözvegyült nők újráházasodtak, utána viszont sokkal jellemzőbb az özvegyi állapot.

Kamarási György 1747-ben megjelent mintaprédikációs-könyvének bemutatását V. László a számos újrakiadással indokolja, valamint azzal, hogy nagyjából egy időben keletkezett a vizsgált korpuszsal, így hasonló szemléletet, értékrendet közvetít. A kiadvány ismertetését két páros halotti beszéd elemzése követi, amely egyúttal előkészíti a következő fejezet Daniel Polixénát középpontba helyező esettanulmányát. Daniel Mihály és Ketzeli Borbála 1783-ban, valamint Wesselényi István és Bánffy Kata 1734-ben kiadott parentációi azért különösen tanulságosak, mert időben egymás-

hoz nagyon közel keletkeztek. Azonos a felektársadalmi státusza és vallása is, így látványosabbá válnak a nemi szerepek közti különbségek. A szövegek összevetése alapján elmondható, hogy a nők búcsúztatása egyszerűbb, olykor inkább a férfiak életútjából rajzolódik ki az életük. E hierarchikus viszonyt jelzi a szövegek tipográfiája is, hiszen a férj nevét több esetben nagyobb betűvel szedték. Jellemző továbbá, hogy ugyanazok az életesemények eltérő súllyal jelennek meg, például a házasság és a családalapítás pillanata sokkal inkább kitüntetett a nők esetében, míg a férfiaknál kiemelt jelentősége van a tanulmányoknak és a közéletben betöltött szerepnek.

A nőkérdés egyik központi témája a lányok nevelésének formai és tartalmi követelménye. Ezzel kapcsolatban a parentációk inkább elméleti álláspontot rögzítenek, míg a gyászverssek gyakrabban érintik a gyakorlati megvalósulást. A halotti beszédekben megjelenő társadalmi réteg esetében az otthoni tanítás volt az általános, és e szövegek alapján a lányok tanításának, műveltségének helyzete egészen előnyösnek mutatkozik – ám itt érdemes felhívni a figyelmet, hogy ennek egyik oka az elparentáltak társadalmi rangja, a másik pedig a műfajra jellemző idealizálás. A század végétől több elmozdulás is észlelhető a nőképet illetően, ilyen például a honleányi szerepkör kialakulása, amelynek része az anyanyelv használata és a hazaszeretet hangsúlyozása. Lényeges megállapítása továbbá ennek az alfejezetnek, hogy a nők esetében elsősorban a kegyesség megnyilvánulása tekinthető a műveltség bizonyítékának. A női szerepeket és mintákat a használt exemplumok segítségével mutatja be V. László, végigtekintve a női élet jellemző szakaszait (lányság, házasság, anyaság, özvegyesség), valamint a legfontosabb tulajdonságokat (kegyesség, bölcsesség), amelyekre fel kellett készíteni a lányokat a nevelés során. Az életvezetési tanácsadók és a parentációk összevetéséből kide-

rül, hogy az előbbieket olykor világiasabb szemléletet tükröznek, ám a legfőbb különbség, hogy az életre készítenek fel gyakorlati tanácsokkal, míg a halotti beszédek egy lezárt életutat értékelnek, amelynek segítségével igyekeznek tanítani és a kegyes életre buzdítani.

A harmadik egység központi alakja, Daniel Polixéna jó forrásadottságokkal rendelkezik, emiatt személye viszonylag alaposan feltárt. Az eddigi eredményeket egészíti ki V. László a halotti beszédekből feltárható újabb adatokkal, valamint az ezekből kirajzolódó nőképpel. Petrőczy Kata Szidóniától, Daniel Polixéna nagyanyjától kezdve négy generáción keresztül követhető nyomon a család nőtagjainak irodalmi és kulturális tevékenysége. Ez azt jelzi, hogy még ha ismerünk is hasonló példákat (Kajali Klára, Ráday Eszter, Teleki Eszter), alapvetően a női műveltség nem tipikus esetéről van szó. A Daniel Polixéna és férje, Wesselényi István, valamint a lányaik felett mondott halotti beszédek mellett a családi levelezés és a patróna saját fordításai jelentik a fejezet forrásbázisát. V. László alaposan feltárja a család nőtagjainak neveltetését, ismereteit, különös tekintettel Daniel Polixénára és lányaira, Wesselényi Polixénára, Wesselényi Máriára, Wesselényi Zsuzsannára és Wesselényi Annára – oktatásuk pontos bemutatása pedagógiatörténeti szempontból is igen jelentős. Különösen Wesselényi Polixéna és Mária képzése jól dokumentált (nevelő, tantárgyak, nyilvános vizsgák), ami egyáltalán nem jellemző a lányok esetében, valamint az otthoni oktatás esetlegessége miatt is értékes információt jelent. A szövegekből kirajzolódó Daniel Polixéna határozottan keménykezűnek tűnik, aki kiemelt figyelmet fordított gyerekei taníttatására, és erőteljesen ösztönözte irodalmi tevékenységüket kisebb alkotóműhelyt hozva így létre. Ez az elemzés a könyv látványos példája, amely megmutatja a halotti beszédek szerepét a korabeli nőkép és az egyéni életút feltárásában.

A kötet negyedik meghatározó részét a függelékben található táblázatos összefoglalók jelentik, amelyek önmagukban is jelentős tudományos értéket képviselnek. A *Nőkről szóló magyar nyelvű halotti beszédek, 1711–1825* című melléklet a kutatás legátfogóbb eredménye, amely teljes körűen, időrendben, a férj, a prédikátor, a darabszám, a kiadás helye és ideje, a vallás és a társadalmi státusz feltüntetésével, mintegy a meglévő adatbázisok kiegészítéseként adja közre a parentációkat, nagyban segítve így a főszöveg átláthatóságát, követhetőségét. Hasonlóan jól használható *Az elparentált nők életrajzi adatai a halotti beszédek alapján* című táblázat, amely ábécérendben veszi sorra az asszonyokat. Az összesítés szempontjai egyúttal jelzik a legfontosabb női szereplehetőségeket is, így a születés, halál és temetés ideje, valamint a halál megnevezett oka mellett a házasságkötés ideje, a férj neve, a nő halálakor érvényes családi állapota, a születések és a halálakor életben lévő gyermekek száma jelzi, hogy a nők életében alapvetően meghatározó a feleség és anya szerepköre. Csepregi Turkovics Ferenc Wesselé-

nyi Zsuzsannáról írt 1739-es búcsúztatója az exemplumok használatának bőséges tárházát mutatja meg, amelyeknek számbavétele érzékelte a halotti beszéd kulturális utalásrendszerét, valamint az ehhez használt forrásokat. A mellékleteket Daniel Polixéna halotti beszédek alapján kirajzolódó családfája zárja.

A *Példás asszonyok* című munka különböző kutatási irányok számára egyaránt jelentős eredményekkel szolgál, mindezt pedig közérthető, olvasható módon teszi. A kutatási előzmények jelzik, hogy a téma feldolgozása beágyazott és indokolt, eredményei pedig tovább bővítik és árnyalják a halotti beszédekre, valamint a nőkérdésre vonatkozó ismereteinket. Jelen kiadvány nagyban támaszkodott a korábbi gyűjtésekre, nyomtatott katalógusokra, amelyeknek azonban a hiányosságait, pontatlanságait is ismerjük, így egyelőre kérdéses, hogy a további könyvtári állományok áttekintése mennyiben fogja árnyalni a most kialakított képet. A szerző azonban világosan megfogalmazta célkitűzését, és teljesítette vállalását, így fontos munkával bővítette a korszakra vonatkozó szakirodalmat.

Gesztelyi Hermina

(B)Irodalom. Gyulai Pál az irodalom élén

Szerkesztette Ajkay Alinka és Császtvay Tünde

Reciti konferenciakötetek 2

Budapest: Reciti, 2018, 208 l.

A kötetet kézben tartva szinte rögtön összhangban látja az olvasó – jelen esetben még csupán néző – a könyv borítóját és címét. Az alak, amely előttünk a borítóképen megjelenik, karakán egyéniségre utal. Még a képen keresztül is érezzük a belőle sugárzó erőt, karakterének hajlíthatatlanságát, apró természetnek ellenére is. Ő Gyulai Pál, aki az Akadémia

Tanácstermében egy vaskos paksamétával a hóna alatt, zsinóros kabátban, nemes tartással néz ránk. Az 1905-ben készült fotót az 1906-os *Vasárnapi Ujság* 53. évfolyamának 3. számában, a nyolcvanéves Gyulai Pált köszöntő cikkhez mellékeltek további képek kíséretében. A találó címmel ellátott, az irodalmi birodalmat felépítő, irányt mutató vezéralak munkásságát és

receptióját járja körbe a *Reciti konferenciaköte-
tek* sorozatának második darabjaként megje-
lent kötet, melyet Ajkay Alinka és Császtvay
Tünde szerkesztett a 2017 januárjában megren-
dezett Gyulai Pál-konferencia tanulmányaiból.

A szerkesztői előszó rövid receptiótörté-
net Gyulai Pál munkásságáról, valamint igen
eltérő vélemények, nézőpontok összefoglalója,
és egyben felvezetője a későbbi tanulmányok-
nak. A kötet egy rendkívül megosztó, de sok-
oldalú személyiség munkásságának feltérké-
pezését, újabb szempontok szerinti vizsgálá-
tának eredményeit tárja az olvasók elé. Gyulai
Pál a mai napig ellentmondásos vezéralakja a
magyar irodalomtörténetnek, így nem megle-
pő, hogy a tanulmányok is igen szélsőséges
véleménykülönbségeket tartalmaznak. A be-
vezetőben kaphatunk pontos útbaigazítást a
könyv szerkezeti felosztásához: tíz tanulmány
készült el az előadások anyagából, így a kon-
ferencia szekcióihoz képest némiképp átren-
deződött a felosztásuk (ott tizennégy előadás
hangzott el, öt szekcióban).

Az első, *Hatások* című szövegegység a na-
gyobb lélegzetű írásokat tartalmazza, Imre László
felvezető szövegét, majd Császtvay Tünde
és Ajkay Alinka tanulmányait. Ezek az írások
a receptiótörténet, illetve a hatástörténet felő-
li vizsgálódások. Ezt követi a *Kapcsolatok* fe-
jezete, melyben főként Gyulai Pál hálózatsze-
rű kapcsolatait, viszonyrendszerét, viszonyu-
lásait ismerhetjük meg Korompay H. János,
Kosztolánczy Tibor, Porkoláb Tibor és Török
Zsuzsa írásain keresztül. A harmadik, egy-
ben záró csoport a *Művek* címet kapta, ezek-
ben Gyulai egyes szépirodalmi és tudományos
igénnyel megírt művei kerültek górcső alá
Tarjányi Eszter, Ratzky Rita, valamint Med-
gyessy Zsófia Klára dolgozataiban.

Imre László bevezető írása Gyulai Pál 21.
századi megítélését térképezi fel az egyes kor-
szakok igen eltérő képet mutató receptiójának
vizsgálatával. Egyrészt bemutatja a Gyula-

it meghatározó alapeszméket (nemzeti identi-
tás, autonómia kérdésköre), másrészt összeve-
ti ezeket a különböző időszakok eszmei, men-
talitásbeli különbségeivel, hasonlóságaival.
Gyulai Pál szakmai tevékenységének megíté-
lése jelentősen eltér az egymást követő külön-
böző politikai és kulturális eszmerendszerek
perspektívájából, ezeket veszi végig Imre László.
A tanulmány rövid terjedelmű, így nem-
igen kerül(het) sor átfogóbb áttekintésre, in-
kább csak szemelvények emelkednek ki a 20–
21. századi eszmetörténeti áttekintés során.

Császtvay Tünde nagyobb lélegzetű, jól át-
gondolt szerkezetű, elmélyült kutatásról ta-
núszkodó tanulmánya a Gyulai-életművet a sa-
ját korszakában, kortásai szemszögéből vizs-
gálja 1867-ig. A kutatás alaposságát tükrözi a
rengeteg korabeli sajtóhivatkozás (*Pesti Nap-
ló, Fővárosi Lapok, Budapesti Hírlap, Politikai
Ujdonságok, Divatcsarnok, Magyarország és a
Nagyvilág, Bolond Istók, Bolond Miska, Borsszem
Jankó, Kakas Márton, Ludas Matyi* stb.), levele-
zésekből vett idézetek, továbbá a szakirodal-
mi hivatkozások nagy mennyisége is. Az írás
első felében Gyulai irodalmi és kritikusi pá-
lyaképét vázolja fel, s mutatja be: miként po-
zicionálta magát a fiatal Gyulai, mignem korá-
nak egyik legmeghatározóbb személyévé vált.
Mindezt az „önbrandelés”, az „énmárka” kiépí-
tése, az önprezentáció és a médiafigyelem, mé-
diatükör szemszögeiből követhetjük végig a
szövegben, mely olyannyira fontos lesz majd a
befutott Gyulai esetében is.

Hiánypótló írás Ajkay Alinkáé is: Gyula-
lai Pál verseléséről szól, amelyről eddig elég
keveset olvashattunk. Gyulainak 202 versé-
ről tudunk, ez a szövegtörzshat szor jelent
meg életében, minden alkalommal egyre szí-
nesebb, nagyobb, bővebb kiadásban. A tanul-
mány szerzője verstani szempontból közelített
a témához, feltérképezve az antik (horatiu-
si) és a korabeli hatásokat. Rövid kiadástörté-
netet és kortárs receptiótörténetet követően

Gyulai több versén keresztül ismerhetjük meg verselésének alapvetéseit, verselési mintáit, ezt követően pedig konkrét összehasonlításokat láthatunk kortársai verseivel. Ilyen például Petőfi Sándor *Az alföld* (1844) című költeménye és Gyulai *Erdély* (1847) című versée, melyek nemcsak verselésében (10-es trocheusokban), de témájában is megegyeznek. A tucattól is több összehasonlításból kirajzolódik egy olyan Gyulai-kép, amelyből arra következtet Ajkay Alinka, hogy a vizsgált verseiben Gyulai saját magát reprezentálja, és teremti meg a diskurzust példaképeivel, az antikvitas költőivel, ezzel is felidézve a költői versengés több százados hagyományát is.

Gyulai és Horváth János kapcsolatát vizsgálja Korompay H. János rövidebb írása. Egyrészt bemutatja, hogy Gyulai hogyan formálta Horváth nézeteit oktatóként, másrészt azt, hogyan viszonyult Horváth János történelem- és irodalomszemlélete Gyulaiéhoz. Kosztolányi Tibor tanulmányában Gyulai Pál utolsó nyilatkozatával foglalkozik. 1907-ben, a *Pesti Napló* hasábjain megjelent Gyulai-féle nyilatkozatot 1908 decemberében egy újabb követte, s e kettő kompilálásából születik 1909 januárjában a „legutolsó” szövegváltozat. A *Pesti Napló*-ban megjelent írás tehát némiképp a szöveget megjelentető szándékát tükrözi, azt a képet, amelyet az idős Gyulairól akart láttatni az olvasói számára. Az írás a szerzőség kérdéskörével, az 1908-as évben lejátszódó (társadalmi-kulturális) folyamatokkal és az újságírói morállal foglalkozik.

Porkoláb Tibor, a kiváló kultuszkutató mentalitás-, kultusz- és intézménytörténeti, emlékezetpolitikai írása az 1899-es nagyszalon-tai Arany-ünnepélyen megjelenő triász: Gyulai, Lévy József és Szász Károly szerepléséről szól. Porkoláb főként a magánlevelezések vizsgálatán alapulva mutatja be az említett hármas visszafogott szereplésének okait az ünnepélyen. A fenti szempontok mind megjelennek az írásban, például – ahogy kimutatja – a

Kisfaludy Társaság és a Petőfi Társaság közötti emlékezetpolitikai különbségek markáns eltéréseket mutatnak. Ugyanakkor a már idős triász tagjai belátóan megállapítják, hogy az ő idejük lejárt, s eljött az alkalom, hogy átadják a stafétát a fiataloknak. Porkoláb tanulmánya más aspektusba helyez(het) egy egyszerűnek tűnő eseményt, mely kapcsán érdemesnek tűnik irodalomtudományi mélyfúrást végezni, például a kultuszok perspektívájából.

Török Zsuzsa szintén alapos kutatást végzett *Gyulai Pál, az epés kritikus* című tanulmányához. Az írás azzal foglalkozik, miként íródott bele a Gyulai-életműbe az író betegsége, s ez hogyan jelent meg kritikusi pályáján. A téma felvetés kiindulópontját az adja, hogy Gyulai már az 1850-es évektől kezdve epélásban szenvedett. Török Zsuzsa kijelenti, hogy elméleti keretének alapját képezi az, hogy „a testre nem eleve adott biológiai realitásként tekint, hanem olyan lehetőségek tereként értelmezi, melyet a kultúra formál, és mely társadalmi interakciók révén artikulálódik” (148). Mindezt azzal az érveléssel támogatja meg, hogy a 19. században valóban léteztek ilyen irányzatai az orvoslásnak – ahogy manapság is elfogadott, hogy lelki okokra is visszavezethetők az egyes testi betegségek. Ezután Török a Gyulai-levelezés, a kritikák és az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című regény értelmezésével igazolja az „epesség” mint személyiségjegy hatását az írói életműre.

Tarjányi Eszter tanulmánya szintén mélyebb kutatás eredményeit tartalmazza: Gyulai *A vén színész* című elbeszélésével foglalkozik részletesebben, mely *A hóhér kötelének* átirata. Tarjányi arra a feladatra vállalkozott, hogy megkísérelje elhelyezni Gyulai művét mint szépirodalmi alkotást a maga korában. Sorra veszi többek között az irányregényszerű beszédmód, a tézisregény, az önéletírás és a kulcsregény műfaji jegyeit, s összeveti ezeket *A vén színész* szövegével. Mindehhez hozzájön a Gyulai

lai-levelezés idevágó részeinek vizsgálata, a Bach-korszak és a cenzúra viszonyának aspektusai, illetve a Petőfi-szöveg és a Gyulai-novella közötti kapcsolatok feltárása. Alapos munka tehát, és gazdagítja azokat a szövegeket, amelyeket Tarjányi Eszter fájdalmasan rövidre szabott pályája adott a magyar irodalomtudománynak.

Ratzky Rita írása Gyulai Petőfi Sándor költészetéről készített kismonográfiája körül forog. A tanulmányt néhány rövidebb alpont tagolja, s ezekben a kismonográfia szövegéből szűr le következtetéseket a szerző arra vonatkozóan, miként áll össze jellemrajzá a kismonográfia, hogyan viszonyul az életút a pályaképhez, a költészethez, illetve milyen észrevételeket tettek Petőfiről kritikusai és utánzói. Mindezt Gyulai szemüvegén keresztül ismerhetjük meg, de sokszor Ratzky Rita gondolataira helyeződik át a hangsúly. Bár a szöveg viszonylag rövid, további értelmezéseknek, elemzéseknek nyithatna ajtót. Például a kötetben a már Császtvay Tünde által felvázolt „önbrandelés” kivételése akár ilyen munkákra vonatkoztatva is érdekes lehetne, mint Gyulai Petőfi-monográfiája.

A kötet utolsó tanulmánya szép elemzést ad az *Egy régi udvarház utolsó gazdája* című

kisregényről. Medgyessy Zsófia Klára a recepciótörténeti alapot követően a lehetséges kontextuális kapcsolatokat tárja fel Washington Irving *Rip Van Winkle* című novellájával. Alapos munkát végez: hol olvashatta, ismerhette meg Gyulai a novellát (német, esetleg francia fordításban). Mégis elkerüli a figyelmét, hogy már 1829-ben, a Kassán kiadott *Felső-Magyarországi Minerva* 5. évfolyamának májusi számában is megjelent a novella magyar fordításban. Mindezzel együtt Medgyessy Zsófia háttérkutatást nem nélkülöző, jól átgondolt szerkezetű írása újabb szempontot hoz be az értelmezési lehetőségek sorába.

A kötet tanulmányaiból kirajzolódik az a sokszínűség, mely a Gyulai-életművet annyira jellemzi. Az írások körbejárják nemcsak Gyulai Pál szépiroí, de a kritikusai és a tudományos pályáját is. A kötet tulajdonképpen közel százéves hiányt pótol, hiszen a centenáriumi értekezések sora után mára jócskán lecsökkent a Gyulaival foglalkozó tanulmányok száma. Mindazonáltal ez a tematikájában és perspektíváiban is szerteágazó kötet további kutatásokat indukálhat.

Farkas Nikolett

Z. Varga Zoltán: Önéletírás és fikció között. Történelmi történetek: 20. századi történelmi és társadalmi traumák irodalmi és önéletrajzi reprezentációi

Budapest: L'Harmattan, 2019, 176 l.

„Ahány ember, annyi válasz” – idézi Z. Varga Zoltán a történelem kihívásaival szemben biztos pontot kereső magánember reakcióit figyelő Karátsón Endrét (157). Az *Otthonok* című műből kiemelt közhelyeszerű jelmondat e recenzió tárgyának is alap gondolata lehetne abban a tekintetben, hogy a kötet közel húsz szerzővel foglalkozik, akik bár eltérő irodalmi műfajban, más-más narratológiai módszerekkel, de szintén ugyanazt a témát dolgozták fel, megmutat-

va, hogy „egyén és társadalom, egyén és történelem kapcsolata éppen a 20. század tapasztalatai nyomán formálódott újra” (157).

A tartalomjegyzék láttán elsőként talán a *sokat markol, de keveset fog* hibája juthat eszébe az olvasónak, de Z. Varga megcáfolja ezt az előérzetet azzal, hogy tisztázza az egyes művek és műrészletek jelentőségét, és következetesen tartja magát hipotéziseinek kifejtéséhez. A terjedelmes önéletrajzi és fikciós irodalomból

történt kiválasztási folyamat is tudóst próbáló munka volt – látva, hogy Z. Varga a levéltárak kiadatlan szövegei közül is válogatott. A hangsúly a lejegyzett események hatására kialakult írásmódra esik, amit kétféleképpen vizsgál: egyrészt szociológiai módszerekkel a túlélési stratégiák kidolgozásának individuális és társadalmi okaira irányul a figyelme. A befogadást segítve, az írásmű létrejöttének indító okait feltárva keres magyarázatot az íráshelyzetből származó didaktikusságra. Másrészt szoros olvasással mutat rá az egyes írók ideológiai pozíciójára, a mű megírásának társadalomalakító szándékára. Újraolvasásra ösztönöz, így az emlékezés felszínen tartásával a mindenkori politikai ideológia által tankönyvesített elemzések egyoldalúsága ellen hat. Például Radnóti Miklós, Nagy Lajos, Vas István, Déry Tibor ismert, de ismertségük miatt mégis elhanyagolt, lezártnak vélt, vészkorszakban írt műveiről ad kortárs képet, ráirányítva a figyelmet e művek nem felejtethetőségében gyökerező örökös aktualitására. Z. Varga a kötelezőkön túl beemel az önéletírásról szóló diskurzusba olyan élettörténet-írásokat is, amelyek irodalomesztétikai szempontból kevésbé értékesek, inkább tanúságtétel-irodalomként jelentősek, s eddig nem, vagy alig voltak ismertek. Ezek egyrészt a történelmi események másfajta refigurációját rejtethetik, másrészt ellensúlyozzák a klasszikus művek eltávolodását a mindennapoktól, amelyet okozhatott a megírt esemény óta eltelt hosszú idő, az irodalmi kanonizáció, esetleg az író hősi halála miatti misztifikáció.

Az első fejezet három egységében a Budapest ostroma alatt íródott naplók vizsgálatának szempontjai a következők: a túlélés technikája, a tömegtájékoztató manipulációja és az elbeszélhetőség lehetőségei. A legtöbbet idézett Gyarmati Fannin túl szó esik naplót vezető szerzetestől, sokgyerekes anyáról és fényképészről is. A hangsúly tehát a nem hivatásos írókon van, mert – Z. Varga véleménye szerint

– e „civil naplók történet- és kultúratudományi felértékelésével párhuzamosan a hétköznapi emberek hétköznapi történeteiben megnyilvánuló egyszeri és egyedi létezés lenyomataként kaptak új jelentőséget az írás amatőr művelőinek élettörténeti krónikái” (22). A traumák kifejezése lehetőséget ad a kollektív nemzeti lelkiismeret-vizsgálatra és a későbbi történelmi oknyomozásra, az események megítélésének objektivitására, a megfelelő ismeretek hiányában tett vélemények elkerülésére, az emlékezetalakító politika szolgálatába állított művek és szerzőik tisztázására. E kontextusban említi Márai Sándor *Naplóit* is – a tárgyalt időkelet miatt azoknak érthetően az első, legismertebb darabjait. A Máraiéhoz hasonló tanúságtételek egyike Zimándi Pius István premontrei kanonok szerzetes médiamanipulációt, propagandaháborút dokumentáló feljegyzései is. Z. Varga egyik fő kutatási szempontja, miként jut el az egyén a felismeréshez, hogy át kell értékelnie a lét értelmét és az identitását – ez pedig az egész 20. századra jellemző léttapasztalat. A választott művek közös jellemvonása a történelmi eseményre való egyéni, tudatos és kritikus ráeszmélés; íróik célja a közelmúlt erkölcsi megítélése által egy nemzeti közösség kollektív erkölcsi tudatának küzdelmes megképzése.

Az első fejezet antihumánus, komor témáját szerencsés kötet szerkesztéssel követi két, stílusát tekintve könnyedebb, a vészkorszakot feldolgozó Tersánszky-regény elemzése. A fejezet szervező elve az ideológia és a nézőpont narratológiai megjelenése a *III. Bandika* és az *Egy kézikocsi története* című regényekben, amelyek „nem közvetlenül kívánnak szólni a borzalmas és véres történekről, hanem csupán bizonyos irodalmi műfajok által kínált lehetőségeken keresztül” (49). Tersánszky írásai Z. Varga által „nem egy elkötelezett ideológiai álláspont”-ot tükrözve, absztrakt és fiktív történettel a „távolságtartás objektivitásával, intellektuális pózával” (49) próbálják meggyőzni az olvasót. Z.

Varga jól látja, hogy a regényíró által létrehozott, a „történetben nem szereplő narrátor nyelvi, frazeológiai fölnnyel, ironiával tesz nevetségessé bizonyos világnézeteket, de a nyelvi lelemény és humor nem csupán az elbeszélte események és a komplex beszédcselkvészként értett történetmondás szintjén értelmezhető, hanem nyelvi világtéremtő erejük van” (55). E „többdimenziós” megszerkesztettség alapozza meg a groteszknak mondható „nem-emberi” (uo.), mégis humanus nézőpontot, amely a náciizmus, az antiszemitizmus és a fasizmus elleni nyelvi-irodalmi didaktikusság narratológiai paradoxona. A mű megpróbál választ adni az antiszemitizmus intézményesülésének okaira; ehhez elgondolkodtató képet ad arról, hogy még „a pozitív »keresztény« hősök is, kettős morál szerint viselkednek: szavaikban és cselekedeteikben egyrészt a hétköznapi emberség és erkölcs nyilvánul meg, másrészt viszont – félelemből, gyávaságból, tudatlanságból, kishitűségből vagy éppen taktikából – ritkán szállnak nyíltan szembe a gyászos következményekkel járó politikai eszmékkel és azok képviselőivel” (52). Az író a gyilkos ideológiák hatalomra kerülésének okait keresi, így a kollektív felelősség kérdése Tersánszky regényeiben ugyanúgy központi téma, mint Z. Varga könyvének következő fejezetében elemzett Karinthy Ferenc *Budapesti tavasz* című művében.

Míg Tersánszky-nál a „náci-nyilas eszmékkel való szembeszegülés nem politikai öntudaton és osztályhelyezeten múlik, hanem az egyén szintjén, civil kurázsiként nyilvánul meg”, addig Karinthy kommunista ideológiát támogató, a magyar irodalomban új irányvonalat képviselő termelési regényében politikai formában valósul meg (51). Utóbbi célja, hogy a munkásosztály tömegeinek politikai öntudatot, kulturális identitást és morális tartást adjon, miközben leszámol a két háború közötti Magyarországot vezető társadalmi (polgári) osztályokkal. Z. Varga a *Budapesti tavasz* első négy kiadása során módosuló szövegválto-

zatainak elemzésében szemléletesen mutatott rá a friss szovjet gyarmat politikai átszervezésének húsz évig elhúzódó – időközben egy új generációra támaszkodó –, megszilárduló időszakára. A számos korabeli antifasiszta narratívájú műtől eltérően a Karinthy-regény a holokauszt e korszakban nem jellemző ábrázolása mellett, a programszerű tételek megfogalmazásán és a propagandacélokat maga elé kitűző szocialista realista irányregények tematikáján is változtatott, még ha esztétikai színvonalában nem is emelkedett azok fölé. Z. Varga e műről szövegközeleli olvasás módszerével szociológiai és pszichológiai szempontú elemzést írt, mert – véleménye szerint – a politikai öntudat alakulása nem töretlen folyamatként szerepel a műben, hanem egyéni sorsokban, időben kibontva mutatkozik meg, főleg a polgári-értelmiségi, illetve az úri-keresztény középosztály tagjainak kényszerű életmódváltásán keresztül.

Ezzel, a kollektív felelősség kérdésére történt utalással együtt is „a *Budapesti tavasz* az akkori politikai rendszer elvárásainak tetsző módon ábrázolta a II. világháború magyarországi végkifejletét és a főváros ostromát, valamint a korszak kívánalmainak megfelelően nagyobb történelmi távlatba és szélesebb jelentés-összefüggésbe ágyazta a világháborús bukást és az ostromot” (58). De még mindig nem ért el szépirodalmi színvonalat, ahogy Déry Tibor *Alvilági játékok* című önéletrajzi visszaemlékezésén alapuló elbeszélésgyűjteménye is esztétikai minőségét tekintve megosztja az olvasókat. Z. Varga a szakirodalom alapján a novellafüzér kalandos keletkezéstörténetének ismertetésével vezeti be a szenteste kezdődő budapesti szovjet ostrom Déry-féle metaforikus értelmezésének elemzését. 1944–1945-ben a pacifista és egyben humanista (a *munkás* szellemi és erkölcsi nivójának emelését célzó) kommunizmusért rajongó Déry áhítattal várta a felszabadító szovjet hadsereget. Az ekkor ötvenéves, világlátottnak, tapasztaltnak gon-

dolható Déry talán az életveszély megszűnésén érzett megkönnyebbülés miatt vagy a polgárság iránt érzett, számtalanszor hangoztatott gyűlölete okán nem érzékelt az orosz impérium évszázados hódító céljának megvalósulását a szovjet magyarországi jelenlétének hátterében. A Z. Varga által említett *A nemzeti büntudat hiányáról* című cikke szerint mégis tisztában volt a magyar társadalomban az emberi romlottság, gyávaság, számító alattomos-ság, hazug képmutatás romboló hatásával.

A kollektív egyéniségvesztés egyik tragikus következménye a tanulmánykötet következő fejezetében tárgyalt író, Radnóti Miklós halála, akinek „híres utolsó versei [...] tekintélyüknél fogva megkerülhetetlenek, ráadásul jelzik a lírai történelembárázolás legfontosabb problémáit” (93). A problémák egyike a verses időábrázolás, ami köré a kutató felfűzte a méltán sok elemzéssel rendelkező életmű utolsó darabjainak vizsgálatát, megmutatva, hogy képes újat mondani egy általános iskolai kötelező olvasmányról is. A tanulmány irodalomtörténeti konklúziója, hogy az elmondhatatlannak tartott ez esetben is elmondható: a személy önnön vérével leírható a saját halál, ami világirodalmi szinten is egyedülálló művészi eredmény. A verses háborús naplókról szóló fejezet második részében a kutató Vas István Ottlik Géza lakásán bujkálva írott visszaemlékezéseit veszi vizsgálat alá az írás (kényszerű) műfaji megoszlása kapcsán. A kutatásban Philippe Lejeune Gide naplóiról szóló írása vezette Z. Varga gondolatait. A kutató Vas kortársainak véleményét is idézve alátámasztotta, hogy bár e „háborús versek esztétikai-kritikai megítélése [...] már a maga korában is megosztotta olvasóközönségét [...]. Mégis a történelmi esemény irodalmi és intellektuális kihívás Vas életművében, s a korszakban, a korszakról született válasz-művek sorában eredeti és egyéni szövegegyüttest alkot, melyet érdemesebb alaposabban is megvizsgálni” (102). A didaktikus

célú következtetés Vas véleménye esetében is levonható: az emberi faj történelmének szomorú lényege a „törvénnyé, sőt morális parancssá emelt kegyetlenség, irgalmatlanság” (103).

A tanulmánykötet második részében a szerző összehasonlító irodalomtudományi megközelítésben vizsgálja a történelmi traumáknak a fikcionalizált történelem-elbeszélés hatására a kollektív emlékezetben való továbbélését. E befogadás-történeti kutatás kiinduló gondolata, hogy a haláltáborok világának elbeszélései kapcsolódnak az irodalmi modernségnek az emberi létezés szélsőséges helyzetét rögzítő és felfedező, ismeretszerző jellegzetességéhez. Z. Varga kitűnően látja, hogy „a haláltáborok világa nyomán keletkezett művek vizsgálata aligha lehetséges kizárólag irodalomtudományi szempontok figyelembe vételével” (113). Mivel a „történet- és morálfilozófiai kérdések súlya mellett eltörpülni látszanak az elbeszélések »technikai«, vagyis nyelvi, kompozíciós, kommunikációs, retorikai részleteire irányuló megfigyelések”, a szerző nem először tett az irodalomtudomány szükséges kutatómódszertan-frissítése kapcsán megállapításokat. Ahogy a trauma elmondásához új nyelvi regiszterre volt szükség, úgy a művek értelmező elemzéséhez sem felelnek meg a csupán műközpontú, tudományos nyelvbe zárt, a megértést hátrányosan befolyásoló publikációk, amelyek a művek megvilágítását, így a társadalmi emlékezetbe ágyazásukat teszik a nem irodalomkutató számára feldolgozhatatlanná.

Az elbeszélhetőség új formanyelvét kialakító írások közül elsőként George Perec és Partick Modiano holokausztra reflektáló műveivel kapcsolatban állapítja meg Z. Varga, hogy bár az irodalmi fikción jelenléte erős, legalább olyan mértékben építenek a történelmi valóságra is. A komparatív kronológiai elemzés és a könnyebb megértést elősegíteni hivatott táblázatos megjelenítés mellett Z. Varga a két külföldi alkotás számára az irodalomtörténeti pozíciót Kertész Imre *Sorstalanság* című regényével

összefüggésben jelölte ki. Dicsérendő, hogy Z. Varga nemcsak a két előbb említett alkotás esetében, hanem amikor Albert Camus *L'étranger* című könyvének 2016-ban megjelent új és a francia szöveg stílusához hűbb fordítását teszi vizsgálatának tárgyává ezt Kertész könyvével párhuzamosan teszi. A *Sorstalanság* (átpolitizált) világirodalmi (Z. Varga elemzésében a francia irodalomban tett) útja kapcsán a szerző bár említi a Nobel-díj egyértelmű jelentőségét, a díjnak az emlékezetpolitikában betöltött szerepére mégsem tér ki. Az intézmény ugyanakkor lassan másfél évszázados működése során látványosan próbált a díjazottak személye, valamint műveik témája (és nem esztétikai értéke) által irányt szabni a befogadás-történet és így a világeseemények megítélésnek. Z. Varga európai kontextusban, francia tanulmányok alapján vért vizsgálat alá a *Sorstalanság* című művet, ezzel a nyelvileg zárt magyar irodalom horizontját tágítani szándékozó törekvése szembe megy a holokauszt háttérbe szorítását és a hazai olvasóközönség a téma iránti passzivitását célzó hazai emlékezetpolitikai tendenciának.

A kötet végén Z. Varga a 20. század egészére hatványozottan jellemző emigráció tárgykörében vizsgálja a társadalmi beilleszkedés tág témáját; szintén komparatív elemzés tárgyai Susan Rubin Suleiman *Budapest Diary* és Karátson Endre *Otthonok* címet viselő önéletírásai. E művek megkísérlik megragadni azt a kettős hatást, ami a szerzők számára (is) a szülőföldjükön átélt történelmi események, a kelet-európai eredet, illetve a nyugati műveltségszerkezetben berendezett háború utáni (háborús élményekkel terhelt) életük jelentett. Mindketten, egy-egy az azonosságtudatukat alakító politikai és kulturális sokszínűség kritikáját tartalmazó autoetnográfiai írással próbálták megérteni „köztes” identitásukat. Z. Varga Zoltán Karátson

művének esetében kitűnően látja a magyar önéletírói hagyomány folytatását: Bethlen Miklós és Kazinczy nyomdokain járó „Karátson *Otthonok*”-jában számos Márai-hatás is felfedezhető az élettörténet jelenetekre épülő elbeszéléstől, a halál, a szökés, az utazás témáinak az autobiográfiában való előtérbe állításán át egészen a nemzeti sztereotípiák megfigyeléséig és intellektuális elemzéséig” (158). Viszont Karátson önéletrajza a pszichoanalitikus eszmefuttatásokon és a szociológiai elemzéseken, esztétikai, művészettörténeti, poétikai fejtegetéseken túl továbbmegy tartalmában Máraiénál; egyrészt nemcsak emigrációs, hanem hazatéréselbeszélés is, másrészt francia felesége által sokkal részletesebb rálátást enged a kultúráközi megértés és a művek fordításának kihívásaira, így a magyar irodalom Pascale Casanova világköztársaságában betöltött helyzetére. Érezhető, hogy Z. Varga Zoltán tudatosan illesztette könyve utolsó témájaként a Karátson-írás elemzését mint a tárgyalt művek közül a hozzá leginkább közel állót, amiről egy személyesen megszívlelendő és egyben az önéletrajzi-irodalomkutatás irányát megadó gondolatában így vélekedett: „Ön-elbeszélése az életút elmondásának egyéni, eredeti programját fogalmazza meg, melyben az egyéni életút, a *boldogulás* erkölcsi-filozófiai feladatként és célként tétéleződik. Karátson önéletírása összegző válasz a személyiségnek szegezett egzisztencialista kihívásra, nevezetesen, hogy mit kezdünk a létezés lehetőségével, hogyan számolunk el saját időnkkel egy olyan közösségi időben, melyet a történelem és az eszmék káosza hat át, s melyben a vallomástevő nem támaszkodhat olyan közösségi odatartozásra, mint ami még a maga ellentmondásosságában is természetes volt a két háború közötti magyar önéletírás kanonikus műveiben (*Egy polgár vallomásai*, *Egy ember élete*, *Puszták népe*)” (159).

Fodor Péter József